

Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark

Jakob Kieffer-Olsen

Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark

Nationalmuseet og
Syddansk Universitetsforlag

University of Southern Denmark Studies in
History and Social Sciences vol. 577

© Jakob Kieffer-Olsen og Syddansk Universitetsforlag 2018
Sats, repro og tryk: Narayana Press
Omslag: Dorthe Møller
ISBN 978-87-408-3188-7

Udgivet med støtte fra:
VELUX FONDEN

Mekanisk, fotografisk, elektronisk eller
anden mangfoldiggørelse af denne bog
er kun tilladt med forlagets tilladelse eller
ifølge overenskomst med Copydan

Syddansk Universitetsforlag
Campusvej 55
5230 Odense M

www.universitypress.dk

Ved udarbejdelsen af bogen er der indgået aftaler med alle kendte rettighedshavere, og det er utilsigtet, hvis nogen ikke er blevet kontaktet. Eventuelle oversete, retsmæssige krav kan rettes til forfatteren, Nationalmuseet. De vil blive honoreret, som var retten indhentet i forvejen.

Afhandlingen "Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark" blev 31. august 2017 indleveret til bedømmelse for dr.phil. (doctor philosophiae) ved Aarhus Universitet. Den blev i juni 2018 antaget til forsvar, hvorefter der er tilkommet yderligere en række illustrationer, der er foretaget sproglige rettelser, og åbenlyse mangler er blevet afhjulpet.

På forsiden ses Avnsø ødekirke, hvis ældste dele er fra 1200-tallet. Den var kongeligt gårdkapel til en gang i 1300-tallet, hvorefter den fungerede som sognekirke. Den blev øde i 1934, da en ny kirke toges i brug. Foto: Arnold Mikkelsen 2016.

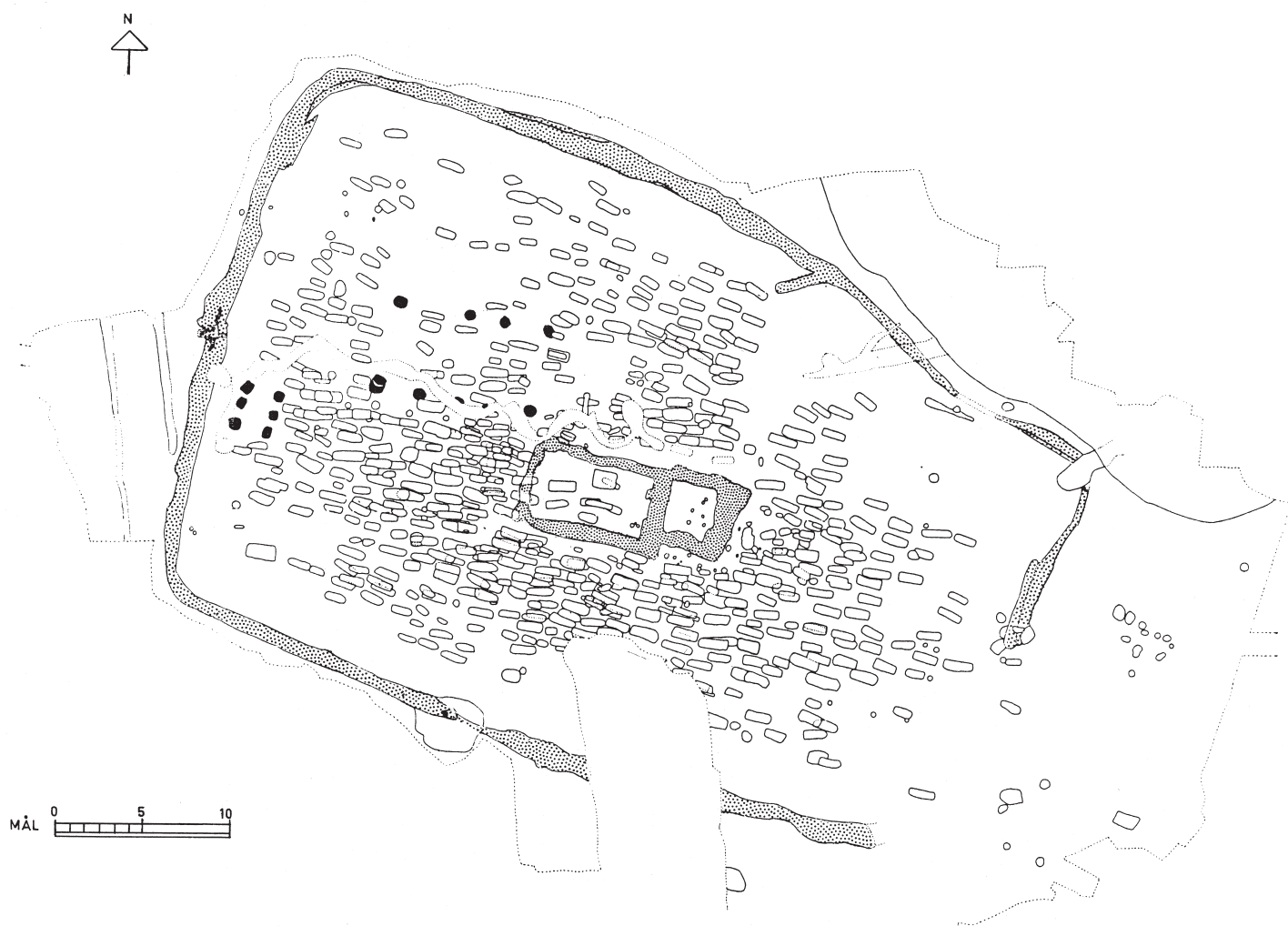
På bagsiden ses Tirup ødekirke. Stolpehullerne mod nordvest er fra en trækirke fra 1. halvdel af 1100-tallet, mens fundamentet har båret en frådstenskirke fra omkring 1200. Kirkestedet blev nedlagt i midten af 1300-tallet og var ukendt indtil 1984. Der er ingen efterretninger eller indicier, der antyder en kirke på dette sted. Foto: Peter Pentz 1984.

Indhold

Forord	9
KAPITEL 1	INDLEDNING 11
	Arbejdshypoteser 11
	Rammerne og principperne 13
	Definitioner 15
	Disposition og opbygning 16
KAPITEL 2	SOGNESTRUKTUREN 19
	Forskningshistorien 21
	Den danske forskning 22
	Forskning i svensk sognestruktur 27
	Forskning i skånsk sognestruktur 33
	Forskning i norsk sognestruktur 35
	Forskning i islandsk sognestruktur 39
	Afslutning 41
	Den låste sognestruktur og kildematerialet 42
	Inkorporationer 43
	Tienden 48
	De sene byers bykapeller 49
	Kirkeværgeninstitutionen og provsternes fabricarevision 51
	Præster og præstegårde 71
	Sognestrukturen – afslutning 83
KAPITEL 3	KIRKENEDLÆGGELSER 85
	Indledning 85
	Forskningshistorien 85
	Nordisk forskning i ødekirker 99
	Arbejdet med og indiciene på ødekirker – det personlige skøn 104
	Kirkeøkonomi og ødekirker 107
	Tætliggende kirker og delte kirkegårde 113
	Antal – hvor mange kirker kan der have eksisteret? 145
	Afslutning 153

Indicier på ødekirker	153
Skriftlige kilder	154
Fysiske fund	190
Stednavne	212
Sagn og lokale efterretninger	234
Genbrug af byggematerialer	254
Kirkeudvidelser	281
Ting og tingkirker	299
Helligkilder	314
Øvrige indicier	329
Midlertidigt nedlagte kirker	364
Datering af ødekirker	380
Bygningsarkæologiske kriterier	382
Funktionelle kriterier	383
Formaljuridiske kriterier	386
Kriteriernes datering	391
Kirkelisten i Ribe Oldemoder	399
Afslutning	412
Kirkenedlæggelser – afslutning	412
KAPITEL 4	KIRKEETABLERING 423
	Etableringsoplysninger 427
	Nye byer 434
	Patrocinier 440
	Unge patrocinier – Skt. Gertrud, Skt. Birgitta og Skt. Anna 445
	Afslutning 458
KAPITEL 5	KIRKERNES FUNKTIONER 459
	Kapel og kapeller 460
	Kongelig kapelgejstlighed 474
	Kapel i kildematerialet 477
	Afslutning 493
	Kirker med flere kirke-funktioner 494
	Kirkers funktioner set fra verdslig side 495
	Gårdkirker 495
	‘Forsamlingskirker’ 500
	‘Hjemstavnskirker’ 500
	‘Rejsekirker’ 501
	‘De dødes kirker’ 501

	‘Offentlige kirker’	501
	‘Gejstlige kirker’	502
	Afslutning	506
KAPITEL 6	PATRONATSRETEN OG KIRKERNES EJERE	507
	Patronatsret	507
	Patronatsret i Viborg stift	510
	Biskoppelige patronatskirker og officialer	514
	Patronatskirker i øvrigt – en status	517
	Erik Schalling	522
	Patronatsretten og kildematerialet	536
	Roskilde stift og landebogen 1567	536
	Børglum stift og præsteindberetningerne	544
	Adelig patronatsret	548
	Langtidsforleneringer af patronatsret	596
	Sognepatronater – frie kirker – selvejerkirker	598
	Udviklingen i patronatsforholdene	622
	Patronatets indhold og betydning	624
	Skurup kirke	624
	Dansen omkring Guldkalven	632
	En kandidat til titlen ‘Danmarkshistoriens største tyveri’?	654
	Afslutning	664
KAPITEL 7	DANMARKS MIDDELALDERLIGE KIRKESTRUKTUR – DYNAMISK, FLEKSIBEL OG KOMPLEKS	665
	1000-årene	665
	1000-1100-årene	667
	1100-1200-årene	670
	1200-1300-årene	671
	1300-1400-årene	673
	1400-1500-årene	674
	1500-årene	675
	Litteratur	679
	Summary of thesis	703
	Stedregister	717

Figur 1. Tirup, udgravningsplan. Den lå på Bygholms søndre mark, hvor bebyggelsesnavnet Tirup optræder i marknavnestoffet (se noten ved figurhenvisningen i hovedteksten). Tegning: Søren Gottfred Petersen.

Forord

Min interesse for kirkestrukturen i det middelalderlige Danmark blev affødt af udgravningen i 1984 af den indtil da ukendte kirke og kirkegård Tirup, lige vest for Horsens. Her fandtes en stenkirke, en trækirke, en klokkestabel og en kirkegård med 574 begravelser omgivet af en grøft, der alt sammen må dateres til – med den usikkerhed, der nu er uden eksakte dateringsudsagn – en godt og vel 200-årig periode fra lidt før midten af 1100-årene til midten af 1300-årene, se Figur 1.¹ Det var den første totaludgravede kirkegård fra det sydlige Skandinavien.²

Arbejdet med Tirup medførte i første omgang et behov for at forske i middelalderlige begravelser, hvilket jeg fik mulighed for i ph.d.-projektet “Grav og gravskik i det middelalderlige Danmark”, som fandt sted i årene 1989-92 på Afdelingen for Middelalderarkæologi, Aarhus Universitet. Her arbejdede jeg blandt andet med primært udgravningsmateriale fra otte kirkegårdsudgravninger – alle kirker og kirkegårde, der var gået ud af brug i løbet af middelalderen eller i tiden umiddelbart herefter.³ Behovet for at forstå Tirup og de andre ødekirker førte hurtigt til en interesse for kirkestrukturen, og i 1990 holdt jeg på symposiet “Land og By i middelalderen” et oplæg med titlen “Middelalderlig kirketopografi i Danmark – en arbejdshypotese”. I de næste par år udviklede jeg i samarbejde med min kontorfælle, Connie Jantzen, et projekt, hvis formål blandt andet var at søge efter hidtil ukendte ødekirker. Dette arbejde gik imidlertid i stå, da vores ansættelser på Moesgaard ophørte, og vi i 1993 begge kom til Ribe i forbindelse med en arkæologisk udgravning. Jeg blev i Ribe, og da jeg efterhånden brugte mere og mere af min tid på administrativt arbejde, gik indsatsen for kirkestrukturen på vågeblus.⁴ Med kommunesammenlægningen i 2006, hvor Bramming, Esbjerg og Ribe sammenlagdes til én kommune, blev det oplagt også at lægge de to museer i Esbjerg og Ribe sammen. Efter det forberedende arbejde var gjort, besluttede jeg mig for at vende tilbage til forskningen og kirkestrukturen.

1 Kieffer-Olsen, Boldsen & Pentz 1986. Engberg & Kieffer-Olsen 1992 s. 169 fig. 2. Teknikken gør, at figurteksten ikke kan indeholde notehenvvisninger, hvorfor disse står som her ved henvisningerne til figurerne.

2 Westerhus i Jämtland blev totaludgravet i tiden fra 1947 til 1952, se Gejvall 1960 og Iregren, Alexandersen & Redin 2009.

3 Kieffer-Olsen 1993.

4 Problematikken var dog stadig aktuell for mig, se for eksempel Kieffer-Olsen 1997.

Fra 1. november 2008 til 1. april 2015 har jeg haft den store glæde at kunne arbejde 100 % med kirkestrukturen i det middelalderlige Danmark. Dette skyldes først og fremmest bevillinger fra VELUX FONDEN og Augustinus Fonden, og dernæst Nationalmuseet, der med stor gæstfrihed har stillet kontorfaciliteter, bibliotek, kolleger, administration og hjælp til rådighed. Alle takkes hermed for deres store bidrag; uden denne støtte havde projektet været ugennemførligt. I de seneste år har jeg tjent mit brød ved at skrive kirkebeskrivelser for Danmarks Kirker, Nationalmuseet, mens jeg ved siden af har færdiggjort afhandlingen.

Under arbejdet har jeg mødt stor velvilje og støtte fra institutioner og kolleger i ind- og udland. Familie og venner har også ydet en uvurderlig støtte, og alle takkes for hjælpen – ingen nævnt, ingen glemt.

Indledning

Middelalderens kirker er en enestående kulturarv. De mange bevarede kirker – og for så vidt tillige de ikke bevarede – er et fantastisk kildemateriale, der kan fortælle historie. Kun fantasien sætter grænser for de spørgsmål, som vi stiller, og som er blevet stillet til dette materiale. Svarene giver imidlertid ikke sig selv, men skal læses ud af kirkerne og kirkestrukturen, og de forudsætter en viden om og en forståelse for den udvikling, der har givet os dette materiale.

Ebbe Nyborg udtrykte i 1987 potentialet i materialet på den måde, at kirkerne "... er hovedkilder til vor viden om middelalderens håndværksmæssige og teknologiske formåen, til tidens kulturforbindelser og til demografien og samfundets hele materielle stade tilbage til en periode, hvor skriftlige vidnesbyrd svigter. Og så er kirkerne, deres udsmykning og udstyr hovedkilder til datidens tankeverden, til dens "mentalitet" ...".⁵

Her skal et enkelt af Ebbe Nyborgs punkter fremhæves: demografien. I 2007 foretog Niels Hybel og Bjørn Poulsen en beregning af befolkningstallet i Danmark i middelalderen. De baserede – som andre før dem – deres udregninger på antallet af rustici – bønder – i Halland ifølge Kong Valdemars Jordebog, der under de af dem anførte forudsætninger gav et befolkningstal i dette landskab på 46.250. Fra Halland til resten af landet har man gennem tiderne anvendt for eksempel befolkningstallet i 1700-tallet, man har anvendt skipæn-tallene fra Knytlingesagaen, og i 1938 anvendte Aksel E. Christensen kirketallene.⁶ Hybel og Poulsen brugte i første omgang forholdet mellem antallet af landsbyer i Halland og i hele det middelalderlige Danmark som omregningsfaktor, og i anden omgang blev dette tal kontrolleret med antallet af sognekirker: "This calculation can be checked by using the relation between the number of rural parish churches in Halland and Denmark. Around the year 1200 there were 2,477 parish churches in Denmark, of which Halland had 86 churches, i.e. 3.47 per cent."⁷ Vores forståelse af kirkestrukturen er dermed et vigtigt grundlag for at forstå demografien i det middelalderlige danske samfund.

Arbejdshypoteser

Den overordnede arbejdshypotese for denne undersøgelse er, at den middelalderlige kirkestruktur i højeste grad var dynamisk, fleksibel og kompleks, og det gælder stort set alle aspekter af kirkestrukturen. Variation bliver herved

5 Nyborg 1987 s. 85.

6 Christensen 1938 s. 45-46.

7 Hybel & Poulsen 2007 s. 124-126, citatet s. 126.

et nøgleord – variation i antallet af kirker, i kirkernes funktion, organisation og økonomi, i deres tilknytning til den lokale befolkning og i brugen af dem med videre. Tidligere forskere har på en række delområder haft opfattelser, der korresponderer hermed, men den fulde konsekvens synes ikke taget, og den iagttagne eller beskrevne dynamik er som regel blevet indpasset i den allerede etablerede opfattelse af kirkestrukturen. Den overordnede arbejds-hypotese forsøges herunder konkretiseret i en række påstande eller teser for specifikke dele af kirkestrukturen.

Det stabile og regelmæssige net af sogne og sognekirker,⁸ som kan ses efter reformationen, er resultatet af en tilpasning over tid. Det gælder for antallet af kirkesteder, idet hypotesen er, at den første store kirkebygningsfase resulterede i et antal kirker, der viste sig at være langt større, end der var behov for i slutningen af perioden – efter reformationen. Som konsekvens heraf er kirker blevet nedlagt middelalderen igennem, og det især på tidspunkter, hvor forandringer i for eksempel organisation, befolkningstal og økonomi har betinget det, men også forhold som naturkatastrofer og krige har spillet en rolle.

Imidlertid har der også været behov for nye kirker på steder, hvor de eksisterende kirker ikke kunne opfylde behovene. Middelalderen igennem har man nyetableret kirker, og nogle af disse har overlevet til i dag, mens andre er blevet nedlagt igen. Disse nyetableringer afspejler forhold og udviklinger i det omgivende samfund af flere forskellige slags – fromhed, erhverv, økonomi, befolkningstal med mere.

Behovet for nye kirker var til stede, samtidig med at der var et overskud af ældre kirker, hvilket i et vist omfang har resulteret i, at en række kirker har skiftet funktion i løbet af middelalderen, ligesom en del kirker har varetaget flere funktioner – et fænomen, der må have været kendt stort set fra de tidligste tider. Det har også betydet, at en række kirker, der var gået ud af brug og lagt øde, blev taget i brug igen og – om man så må sige – blev genstiftet. Det kan være umuligt uden en arkæologisk undersøgelse at se, om en sen kirke er nyetableret eller genetableret, ligesom det selv ved en arkæologisk undersøgelse kan være vanskeligt at se, at en kirke har stået ubrugt hen i en kortere eller længere periode.

Udviklingen over tid medførte også en forandring i behovet for kirkefunktioner – nogle funktioner forsvandt, andre kom til. Især med reformationen faldt behovet for kirker med specielle funktioner; de fortsatte ganske vist med at eksistere, men der blev langt færre af dem.

Det er efterhånden rimeligt almindeligt antaget, at de ældste kirker var private kirker, egenkirker, gårdkirker eller hvilket begreb, der nu bruges om dem.⁹ Det er her en hypotese, at dette for så vidt ikke ændrede sig – at kirkerne fortsatte med at være at betragte som egenkirker – men at den daglige drift af kirkerne blev organiseret og kom i faste og ensartede rammer med etableringen af det geografiske sogn, kirkeværginstitutionen, provstetilsyn,

8 Nyborg 1998 s. 203.

9 I dette arbejde vil der ikke blive forsøgt skelnet mellem disse begreber. Det er der andre, der heller ikke har gjort, således skrev eksempelvis Jes Wienberg i 1993 s. 62 om Bjäresbjö kirke, at den er opført "... som en egenkirke, privatkirke eller gårdkirke, afhængigt af perspektivet."

præstegårdssystemet med mere. Denne organisering omfattede især de kirker, hvor bisperne og kongen havde patronatsretten, og de kirker, hvor denne ret lå hos brugerne, hvor kirkerne lå under et såkaldt 'sognepatronat' eller kunne betegnes som 'frie kirker'. Udviklingen i patronatsretten var gennem middelalderen i høj grad også dynamisk og fleksibel.

En væsentlig baggrund for kirkestrukturens udvikling er kirkernes økonomi. Et element heri er selvfølgelig udviklingen i kirkernes indtægter som værdien af tienden og udbyttet af den jord, som måtte ligge til den enkelte kirke. Men nok så væsentligt er det, om kirkerne kunne fastholde deres indtægter. Det er en hypotese, at kirkens økonomi som helhed betragtet blev koncentreret hos biskopperne og deres domkirker og kapitler i løbet af middelalderen, og at det blandt andet skete på de øvrige kirkers bekostning – at der blev overført midler fra sognekirke-niveauet til domkirke-niveauet, og at dette forhold også spillede en rolle for kirkestrukturen, idet den økonomiske svækkelse af sognekirken må have været en medvirkende faktor ved nedlægelsen af kirker.

Rammerne og principperne

Det foreliggende arbejde holder sig primært inden for grænserne af det middelalderlige Danmark, se Figur 2.¹⁰ Her kan man med en vis grad af sikkerhed sige, at udviklingen er sammenlignelig, at forholdene er nogenlunde de samme, og at juraen og synet på de enkelte elementer stemmer overens. Dermed ikke være sagt, at der ikke er forskelle inden for Danmark. Når man ser på det frisiske vadehavsområde og de holstenske dominerede sydlige dele af Slesvig og sammenligner med skovbygderne i Blekinge og Halland, så er betingelserne – geografisk, økonomisk, politisk med videre – meget forskellige. Så selv om undersøgelsen begrænses til et forholdsvist lille geografisk område, der dækkes af samme ærkebispesæde, vil der være forskelle. Imidlertid vil forskellene være større og baggrunden for dem mere kompleks politisk, organisatorisk og juridisk, hvis andre områder inddrages, det gælder også områder som for eksempel Fehmarn, Rügen og Estland, der jo tidvist hørte til det danske kongerige og lå under danske bisper.¹¹

Forholdene og udviklingen i områderne omkring Danmark, primært de nordiske nabolande, vil blive inddraget undervejs i relevant omfang. Der er mange lighedspunkter og ensartede udviklingsforløb, hvis baggrund dels kan søges i den fælles baggrund i kristendommen og den romerskkatolske kirke, dels kan skyldes andre forhold som indbyrdes påvirkning, sammenlignelige samfundsstrukturer og ensartede politiske udviklinger. På den anden side er der også mange forskelligheder, hvad enten de for eksempel skyldes, at overgangen til kristendommen ikke er sket på samme tid, at påvirkningerne er kommet fra forskellige steder, eller at den indre udvikling har fulgt andre veje. Imidlertid kan både ligheder og forskellige være med til at belyse udviklingen og årsagerne til denne i de enkelte områder eller lande.

10 Kortet blev publiceret af Johannes Steenstrup i Danmarks Riges Historie bd. I, København 1896, hvor det er indsat mellem s. 452 og s. 453.

11 Wienberg 1993 s. 18.

Figur 2. Kortet viser det mid-delalderlige Danmarks udstrækning samt Fehmarn, der ikke behandles i denne afhandling. De administrative inddelinger ses også, dog med enkelte fejl, sammenlign med Figur 161 (se noten ved figurhenvisningen i hovedteksten).

Tidsmæssigt er den primære undersøgelse begrænset til den traditionelle danske middelalder, perioden fra 1050-1536. Her er vi i en periode, hvor stort set hele landet er kristent, og hvor kirken er en fast forankret del af den romerskkatolske kirke.¹² Konsekvensen af det er, at det stort set er udviklingen og forandringerne internt i den samme kirke og det samme samfund, der undersøges.

Med denne afgrænsning udelades missionstiden og de ældste kendte kirker – en periode, der er meget fokus på fra mange faglige kredse, og en periode, hvor påvirkninger fra en række forskellige sider kan have haft meget varierende indflydelser. Denne overgangsperiode udgør en speciel problematik, der er så kompliceret, at den efter min mening kræver sin egen behandling. Desuden er jeg af den opfattelse, at skal man nærme sig dette område oppefra, altså fra den sikre kristne tid, som én med min baggrund naturligt vil gøre, så vil det styrke arbejdet, hvis det hviler på en sikrere forståelse af den udvikling, der kom bagefter, der, om man så må sige, står på skuldrene af overgangstiden.

12 Kun i de første år er der den usikkerhed, at Blekinge og Bornholm endnu ikke synes at være en del af Danmark og ej heller at være kristnet, se for eksempel Gelting 2012.

I den tidsmæssigt øvre ende udelades reformationens forandringer i den forstand, at den protestantiske kirkestruktur ikke behandles. Imidlertid er der en række forhold i tiden efter reformationen, der afspejler eller belyser dele af den katolske kirkestruktur, og jeg kan ikke undlade at inddrage disse. For eksempel synes en del af de kirkenedlæggelser, der med rimelighed kan henføres til ændringerne ved reformationen, at være forsinket og først finde sted mange år efter.

Til at belyse kirkestrukturen i det valgte område og i den valgte periode har jeg indsamlet og anvendt data fra en lang række kildetyper – skriftlige kilder, arkæologi, stednavne, sagn med videre. Imidlertid har det på intet tidspunkt været mit mål, at denne indsamling eller dele af den skulle være bare tilnærmelsesvist total. Baggrunden herfor er ganske enkelt arbejdets omfang. Et eksempel er, at i og med at jeg er af den overbevisning, at der findes væsentligt flere ødekirker end almindeligt antaget, så kunne jeg have valgt at søge efter alle data om hver af disse mulige nedlagte kirker, men hvis jeg skulle bruge én dags normalarbejde på hver ødekirke, og der måtte være eksempelvis 2200, så ville bare den del af arbejdet tage ti arbejdsår. Alternativet kunne have været at begrænse det geografiske område, men dels er kildematerialet på enkelte områder ikke større, end at der er brug for alt, og dels vil der være en risiko for, at konklusionerne påvirkes af regionale forhold. Målet med dataindsamlingen har i stedet været at indsamle belysende eksempler, der kan sandsynliggøre, at en udvikling har fundet sted, og om muligt nok eksempler til at vurdere, hvor almindelig denne udvikling så har været.

Definitioner

Ordet kirke anvendes her i bred forstand som betegnelse for en bygning, hvori der foretages kirkelige handlinger. Derved omfatter ordet alle typer af kirker – domkirker, klosterkirker, sognekirker, kapeller med videre. I ordet ligger der ingen stillingtagen til eller beskrivelse af den enkelte kirkes status og/eller funktion.¹³

Dette er for så vidt en enkel og ligetil definition, men den er ikke entydig. At en ældre kirke har fået en yngre afløser – for eksempel en trækirke udskiftet med en stenkirke – kan nok få en bygningsarkæolog til at tælle til to kirker, men når man arbejder med kirkestruktur, er der tale om én og samme kirke. Dette giver sig selv i de tilfælde, hvor den nye kirke placeres oven på eller delvist oven på den ældre kirke og dermed udelukker muligheden for, at de to kirker kan have fungeret samtidig. Hvis den nye kirke derimod placeres forskudt fra den gamle, det være sig på samme kirkegård, på kirkegårdsafgrænsningen, lige uden for kirkegårdsafgrænsningen eller for så vidt i en hvilket som helst afstand til sin forgænger, så er der en mulighed for, at de har været i funktion samtidig i kortere eller længere tid. At der kan ligge samtidige kirker på en fælles kirkegård er en kendt situation for eksempel i England, se Figur 3,¹⁴ og problematikken vil blive nærmere diskuteret senere.

13 Denne definition anvendes for eksempel også af Nils Engberg og Jan Brendalsmo, se Engberg 2013 s. 3-7, Brendalsmo 2006 s. 58.

14 Batcock 1991 s. II, s. 45, s. 51.

Et andet problem er opfattelsen af ordet “bygning”. En enkeltstående bygning giver ikke noget problem, ej heller hvis bygningen indgår som en fløj i et større anlæg, som det for eksempel ses i klostre. Vanskelighederne kommer, når kirken udgør et rum eller kun en niche i en større bygning, som det kan ses ved mange borg- eller gårdkapeller. Ud fra de skriftlige kilder er det imidlertid ikke muligt at skelne mellem disse kirker, og der er for så vidt ingen større forskel på dem – andet end de forskellige fysiske betingelser for eksempel et funktionsskift. Derfor medtages alle borgkapeller i det efterfølgende.

Problematikken med kapeller, der ikke udgør selvstændige bygninger, eksisterer imidlertid også, når det gælder kirkelige institutioner. Her tænker jeg ikke så meget på biskoppernes borg- eller gårdkapeller, som synes at være helt sammenlignelige med for eksempel de kongelige, hvilket også må gælde de tilsvarende kapeller, der måtte ligge på klostre eller lignende institutioner. Vanskelighederne kommer, når selvstændige rum i kirker eller i tilbygninger til kirker kan siges at have haft status som kapeller. Det er jo en almindelig betegnelse for en gruppe af tilbygninger, og disse regnes normalt ikke som kirker, men i ganske få tilfælde vides det, at der ikke (oprindeligt) har været adgang til kapellet fra kirken, at kapellet har haft sin egen indgangsdør. Denne type kapeller behøver ikke at være væsentligt forskellige fra kapeller, der ligger i selvstændige bygninger på en kirkegård. Generelt medtages i det efterfølgende ikke kapeller, som udgør eller har udgjort selvstændige rum i kirker eller i tilbygninger til kirker.

Med ovennævnte definition på en kirke omfatter denne undersøgelse ikke rejsealtre – ikke stedfaste udøvelser af kirkelige handlinger. Imidlertid var virkeligheden i middelalderen så kompliceret, at et sådant skel ikke nødvendigvis er entydigt. I 1449 fik kapitlet i København biskoppens tilladelse til at anvende et transportabelt alter på alle markedsdage i Dragør. På et passende sted kunne de fejre messer og andre liturgiske handlinger samt uddele nadveren ved dette alter,¹⁵ altså en form for omvandrende eller midlertidig kirke, der var begrænset til et bestemt område og en bestemt tidsperiode.

Det samlede billede af de til enhver tid eksisterende kirker efter ovennævnte definition udgør det, som jeg kalder kirkestrukturen. Dermed er den ikke begrænset af den enkelte kirkes status eller funktion, og den må derfor ikke forveksles med sognestrukturen, der udgør en del af kirkestrukturen. En beskrivelse af og en forståelse for kirkestrukturens udvikling over tid er for så vidt ikke målet i sig selv. Det er næppe et begreb, der har haft betydning i middelalderen, men håbet er, at det kan være med til at belyse og dermed give mulighed for at forstå dele af den udvikling, som samfundet gennemgik i middelalderen.

Disposition og opbygning

Efter denne indledning behandler kapitel 2 sognestrukturen, idet indførelsen af det geografisk låste sogn er et vigtigt skel i kirkestrukturens udvikling, og dateringen af dette skel går gennem det efterfølgende som en rød tråd. I

¹⁵ Danmarks Kirker, Københavns Amt s. 307. Nicolaisen 1907 s. 83. Københavns Diplomatarium IV s. 42.

kapitel 3 går jeg i dybden med ødelægningen af kirker gennem middelalderen. Her drejer det sig ikke så meget om de kendte og sikre ødekirker, men i højere grad om indicier på hidtil ukendte ødekirker. Indiciene er imidlertid ikke kun vigtige, fordi de kan bruges til at fortælle om den mulige eksistens af ødekirker. Til tider kan de også fortælle noget om disse kirkers funktioner, et emne, der først tages op i kapitel 5. I kapitel 4 er det etableringen af nye kirker, der behandles. Samtidig med at eksisterende kirker gik ud af brug og blev til ødekirker, etableredes der nye kirker, hvis eksistens må skyldes en blanding af gamle og nye behov. I kapitel 5 behandles kirkernes funktioner, mens ejerskab, patronatsret og økonomi bliver undersøgt i kapitel 6. Udviklingen i kirkestrukturen vil efterfølgende blive sammenfattet i et kort kapitel 7.

Figur 3. South Walsham, Norfolk, England. To kirker, St Mary og St Lawrence, ligger side om side på samme kirkegård, den sidstnævnte (mod nord) blev taget ud af almindelig brug i 1890 (se noten ved figurhenvisningen i hovedteksten). Foto: JKO.